

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2026

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2026

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 25.09.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 25.09.2026 г. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.09.2026 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS		
БАҚЫТЗХАНОВА А.К.	The problem of Professional Language in Scientific Publications of the International Database Scopus	7
ЕРСҰЛТАНОВА Қ.Ж.	Қазақ тілінің цифрлық медиакөңістіктегі тіл тазалығы	23
ИМАНБЕРДІ С.Қ. ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б.	Қазақ кісі есімдері: отбасы және демография	32
КЕСІКБАЕВА Ә. ЕСЕНОВА Қ.Ө. ИСМАИЛОВА Ф.К.	Қазақ очерктерінің типтік түрлері және жолсапар очерктерінің прагматикасы	42
МУСАЕВ Ә.С. АМАНГЕЛЬДИН Е.А. АЛКЕБАЕВА Д.А.	Адам мен жасанды интеллект коммуникациясы: тілдік имитация және иллюзия	54
НУРБАЕВА А.М. БАЙСЫДЫК И.Б. АҚЫБАЕВА Н.Н.	Генеративный искусственный интеллект в рекламном дискурсе: языковые сдвиги и трансформация голоса бренда	65
NURDAULET P. BIRAY N. MAULET A.	Theoretical Foundations of the Linguoculturological Study of Kui-anyz texts: Language and Culture, Linguocultural Unit, Concept, Symbol, and Cultural Code	78
ОРАЗБАЕВА Ф.Ш. РЫСҚҰЛОВА А.Д. ПЕРТАЕВА Ә.К.	Қазақ, орыс және ағылшын дискурсындағы генеративті семантика: салыстырмалы-типологиялық талдау	89
РАҚЫМҒАЛИЕВА А.О. ИСАКОВА С.С. МУХАМЕДЖАНОВА Г.Т.	Қазақ тіл білімінде когнитивтік терминтаңымның қалыптасуы мен дамуы	102
SAURBAYEV R.ZH. PASHAN D.M.	The Manifestation of Emotive and Evaluative Dimensions in Lexical Usage within the Context of Communication	111
СНАБЕКОВА М.М. НУРТАЕВА А.Б.	Қазақ және ағылшын тіліндегі жеке жұлдыздардың халықтық космоимдік атаулары жайында	124
ТҰЯҚБАЙ Т. ТҰЯҚБАЕВА Р. ТОЙБЕКОВА С.	Абай шығармаларындағы «е» көмекші етістігінің эволюциясы	133
ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES		
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә. НУРДАУЛЕТОВА Б.И. БЕКЕЕВА Н.Ж.	Алтай оронимі мен Ертіс гидронимі: фольклорлық нұсқалар және этимологиялық талдау	146
АЛМАСХАНҚЫЗЫ А. СЕЙІТОВА Б.Б. МЕЛЬНИК С.	Асқар Алтай прозасындағы интермәтін және ұлттық семиосфера	158

ҚОРҒАНБЕКОВ Б.С. ДАУЛЕТ Л.	Мырзашөл өңірі қазақтарының фольклоры: жанрлық жүйесі мен мәдени-танымдық ерекшелігі	173
KARBOZOV E.K. NOGAIBEK KYZY L.	Semiotic and Symbolic Significance of Sacred Notions in Wedding Ritual Folklore	184
ДИЛЬДЕБАЕВА Ж.Ш. АХМЕТ К.С.	Әдебиеттегі кроссвер жанры және қазіргі қазақ прозасы	196
ЖОРАШОВА А.М. АЙТУГАНОВА С.Ш. ТАМАБАЕВА Қ.Ө.	Қазіргі қазақ прозасындағы метанарратив: Айгүл Кемелбаева шығармаларының құрылымдық ерекшеліктері	207
ЖУМАГЕЛДИН Ж.Ш. ЖАРЫЛҒАПОВ Ж.Ж. КЕНЖЕГАЛИЕВ С.А.	Қазақ анималистік прозасындағы баяндау формаларының құрылымы	218
ИСИНА Н.У. НУРМАНОВА Ж.К. ЖАПАНОВА М.Е.	Авторская стратегия в малой прозе Умит Тажкен	227
МИРАЗОВА М.Н. БОЛТАНОВА Ж.	Қазылық тауының көркем санадағы пішіні	243
ОРАЗХАН Н.Н. ДАРИБАЕВ С.Д. МАХАНБЕТҚЫЗЫ А.	*Қорқыт ата бейнесін медиакеңістікте жандандыру мәселесі	252
САДЫҚ А.С.	Қазақ ғашықтық ән өлеңдерінің поэтикалық типологиясы	262
САПАШ Ш.Б. ТАХАН С.Ш.	Методологические подходы к изучению казахской драматургии в отечественном литературоведении 1960–1980-х годов	273
СИРЯЧЕНКО В.В. БАЗЫЛОВА Б.К. СЕКЕЙ Ж.	Возможности и вызовы интеграции искусственного интеллекта и визуализации данных в изучение эволюции казахской литературы	284
ТОҚТАРБАЙ Е. Н. ӘУБӘКІРОВА Қ.А. ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Шәкәрім поэзиясындағы «оян» мотиві	294
UTESHOVA A.A. MATBEK N.K.	Mystical Chronotope and Mythical Symbolism in Contemporary Kazakh Youth Prose	305
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ / METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE		
АСҚАРОВА Г.С. КАРИБЕКОВА А.Ж. АЙТОВА Ж.Ж.	Цифрлық гуманитаристика аясында ежелгі дәуір әдебиетін оқытудың жаңа парадигмасы	315
САТКЕНОВА Ш. ТЛЕУБАЕВ С. Б.	Мультимедиялық құралдар арқылы қазіргі қазақ әңгімелерін оқытудың ерекшелігі	328

FTAMP 17.71.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2026-3.13>

*Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ¹

Б.И. НУРДАУЛЕТОВА²

Н.Ж. БЕКЕЕВА³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,

Ақтау, Қазақстан²

КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан³

(E-mail: a_zhanat@mauil.ru¹; nurdauletova@mail.ru²; nuraisha@kimep.kz³)

***АЛТАЙ ОРОНИМИ МЕН ЕРТІС ГИДРОНИМИ: ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НҮСҚАЛАР ЖӘНЕ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстан өңірінің топонимдік кеңістігінде маңызды орын алатын Алтай оронимі мен Ертіс гидронимінің пайда болу негіздері кешенді тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – аталған географиялық атауларға байланысты қалыптасқан халықтық түсініктерді ғылыми этимологиялық тұжырымдармен салыстырып, олардың тарихи, тілдік, географиялық және фольклорлық ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 80-томына енгізілген Алтай мен Ертіс туралы топонимдік аңыздар және белгілі ономаст ғалымдардың ғылыми пікірлері алынды. Алтай атауының «алты ай» тіркесінен тарағаны жөніндегі халықтық нұсқа мен оны «ал», «алтын», «тағ», «тау» компоненттері арқылы түсіндіретін ғылыми болжамдар өзара салыстырылып талданады. Ертіс гидрониміне қатысты «өту», «иірім», «жер суы», «жерді тесіп ағатын өзен», «көлденең ағатын су» мағыналарына негізделген этимологиялық пікірлер жүйеленеді. Олардың фонетикалық, лексика-семантикалық және географиялық уәждері сараланып, дәлелді және пікірталас тудыратын қырлары көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде топонимдік аңыздардың атаудың нақты тілдік төркінін анықтаудан гөрі, халықтың табиғи кеңістік туралы түсінігін, тарихи жадын және бейнелі дүниетанымын сақтайтыны анықталды. Географиялық атауларды зерттеуде фольклорлық мәтіндерді көне жазба деректермен, салыстырмалы тілдік материалдармен сабақтастыру қажеттігі тұжырымдалды.

Кілт сөздер: топоним, ороним, гидроним, Алтай, Ертіс, топонимдік аңыз, этимология, тарихи жад.

Кіріспе. Қазақ фольклорының арналы бір саласы – топонимдік аңыздар көбінесе жер-су, елді мекен атауларының шығу төркінін халықтың дүниетанымы мен тарихи жадынан туындайтын түсініктер негізінде баяндайды. Мұндай аңыздарда белгілі бір

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» атты жобасы аясында әзірленді.*

тарихи оқиғалар, ел басынан өткен әлеуметтік жағдайлар, табиғи нысандардың өзіндік ерекшеліктері, мифтік түсініктер мен халықтық этимология өзара сабақтасып жатады. Сонымен қатар жекелеген сөздердің дыбыстық жағынан ұқсастығы немесе олардың мағыналық жақындығы да белгілі бір топонимнің қалыптасуын түсіндіретін уәж ретінде көрініс табады.

Топонимдік аңыздардың басты ерекшелігі – географиялық атауды жай ғана түсіндіріп қоймай, оның астарындағы халықтық танымды, тарихи-мәдени ақпаратты және ұлттық құндылықтарды жеткізуі. Аңыз желісінде нақты тарихи деректер көркем қиялмен, мифтік сюжеттермен және символдық бейнелермен ұштасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде таралады. Осы арқылы белгілі бір жердің атауы халықтың жадында сақталып, оның шығу тарихына қатысты өзіндік түсінік қалыптасады.

Қазақ топонимдік аңыздарында табиғат пен адам арасындағы байланыс та ерекше сипат алады. Таудың, өзеннің, көлдің, бұлақтың немесе қоныстың сыртқы сипаты, орналасу ерекшелігі, табиғи жағдайы халықтың сол нысанға атау беруіне негіз болуы мүмкін. Кей жағдайда топонимнің пайда болуына тарихи тұлғаларға, батырлар мен билерге, ел көшпелі мен қоныс аударуға байланысты оқиғалар себеп болған. Сондықтан топонимдік аңыздар халықтың тарихи жадын сақтайтын фольклорлық мұра ретінде де маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, топонимдік аңыздарды зерттеу қазақ халқының кеңістік туралы түсінігін, тарихи санасын, ұлттық дүниетанымын және тілдік танымын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Жер-су атауларының аңыздық негізде түсіндірілуі халықтың туған жерге деген көзқарасын, табиғатты қабылдау ерекшелігін және белгілі бір мекенге қатысты тарихи-мәдени жадын танытады. Демек, топонимдік аңыздар – қазақтың фольклорлық мұрасын ғана емес, ұлттық тіл мен мәдениеттің өзара байланысын танытатын құнды дереккөз. С.Қасқабасов топонимдік аңыздарда атаулардың шартты болып келетінін, аңыздардағы баяндалатын оқиға белгілі бір мекенге қатысты болатынын көрсетеді [1, 19]. Ғалымның бұл тұжырымы аңызды ғылыми этимологиямен тең дәрежеде қарастырмауды алға тартады. Аңыз – белгілі бір атаудың лингвистикалық төркінін толығымен дәйектейтін нақты дерек емес, сол атаудың қалай қабылданып, қандай оқиға арқылы туындағанын көрсететін фольклорлық жанр мәтіні.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты әзірлеп шығарған «Бабалар сөзі» атты жүз томдықтың 80-томында Қазақстанның әр қиырынан жинақталған топонимдік аңыздар енгізілген. Солардың ішіндегі Шығыс өңірден жиналған аңыздардың қатарында Алтай тауы және Ертіс өзені туралы материалдар ерекше орын алады. Бұл аңыздардың бірінде Алтай тауының атауын емдік шөп іздеген кейіпкердің ұзақ сапарымен байланыстырса, Ертіс өзенін Алтай атты қарттың алып та арыңды ұлы ретінде баяндайды [1, 44]. Аталған аңыз нұсқаларын тілдік зерттеулердегі пайымдармен салыстыру фольклорлық және ғылыми түсіндірудің арақатынасын ашуға мүмкіндік береді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Шығыс Қазақстан өңірінің топонимдік кеңістігінде маңызды орын алатын Алтай оронимі мен Ертіс гидронимінің пайда болу негіздерін кешенді тұрғыда қарастыру мақсатында талдау, жинақтау және салыстыру әдістеріне басымдық берілді. Бұл географиялық атауларға байланысты халықтық түсініктерді ғылыми этимологиялық тұжырымдармен салыстыру, олардың тарихи, тілдік, географиялық және фольклорлық ерекшеліктерін анықтау үшін лингвистикалық тәсілдер мен тарихи-этнографиялық зерделеу әдістері де назарға алынды. Сонымен қатар, аталған топонимдердің қалыптасуына әсер еткен тарихи-мәдени үдерістер мен халық жадында сақталған аңыз-әңгімелердің мазмұны сараланды. Зерттеу барысында топонимдердің семантикалық сипаты мен тарихи-географиялық негіздері өзара сабақтастықта қарастырылып, олардың өңірдің этномәдени болмысын танытудағы мәні айқындалды.

Талқылау мен бақылау. *Алтай атауының фольклорлық негізі.*

Көне топонимдер ішінде кең таралған ежелгі атаулар қатарында Алтайдың орны ерекше. «Түркі текті топонимдер Орталық Азияда ежелгі дәуірден бері кеңінен таралған.

Орта ғасырларда олар топонимиялық қордың маңызды бөлігін құрап, қазіргі кезеңде де аймақтың топонимиялық кеңістігінде жетекші орынға ие» [2, 2263], – деген зерттеушілер пікірін мақұлдай отырып, Алтай мен Ертісті кеңінен таралған атаулар деп қараймыз.

«Жер-су атауларының сақталуы мен өзгеруі, олардың шығу төркінін анықтау – тек топонимика саласының ғана емес, тарих, этнография, археология, география және мәдениеттану ғылымдарының да ортақ зерттеу нысаны. Осы тұрғыдан алғанда, жер-су атауларын ғылыми тұрғыдан дәлелдеу мен жүйелеу ел тарихының тұтастығын түсінуде үлкен маңызға ие» [3, 209] екенін ескерсек, атаулар сырын фольклорлық кеңістіктегі нұсқалармен де бірлестікте қарау маңызды болмақ..

«Бабалар сөзінің» сексенінші томындағы Алтай тауына қатысты аңызда ата-анасын емдейтін шөп іздеген жас жігіт алыс таулы өлкеге сапар шегеді. Келгеннен кейін жұрт сол жерге баратын жолды сұрағанда, жігіт күн шығысқа қарай алты ай, қайтарда тағы алты ай жүру керектігін айтады. Таудың Алтай атануы осылай баяндалады [1, 44-45]. Яғни Алтай атауы «алты ай» тіркесінен қалыптасқан атаулық тұлға ретінде түсіндіріледі.

Бұл – дыбыстық ұқсастыққа құрылған халықтық этимология. «Алты ай» тіркесінің құрамындағы екі сөздің бірігуі арқылы «Алтай» атауының пайда болуы фонетикалық тұрғыда қисынды болғанымен, атаудың осы оқиғадан шыққанын растайтын тарихи жазба, яки нақты дәйек ұсынылмайды. Оның үстіне Алтай атауы қазақ тілі кеңістігімен ғана шектелмей, Ресей, Моңғолия және Қытай аумағындағы көне географиялық атау ретінде қолданылатыны белгілі. Сондықтан аңыздағы түсіндіру атаудың шынайы этимологиясы емес, ұзақ жол мен шалғай мекен туралы халық түсінігін көркем жеткізетін кейінгі фольклорлық уәж деп бағаланады.

Бұл аңыздың танымдық өзегі – Алтайдың қашықтығы мен ондағы шөптің емдік қуаты. Жігіттің шипалы өсімдікті табуы тау кеңістігін қасиетті, табиғи байлыққа толы мекен ретінде танытады. Ал «алты айлық жол» географиялық қашықтықтың дәл өлшемі емес, фольклорлық-эпикалық суреттеуге тән гиперболалық әсірелеу қызметін атқарады. Осылайша аңыз атауды түсіндірумен қатар, Алтайдың шалғайда орналасқан әрі шипалы өлке ретіндегі мәдени бейнесін қалыптастырады. Фольклор туындыларында кейіпкердің мұратына жетуі үшін ұзақ та қиын сапарды еңсеруін баяндайтын мотив тұрақты формула. Алты айшылық жол – ең ұзақ сапар, сол жерде арман орындалатын зат немесе басқа да бір нысан міндетті түрде болады деген сенім мәдени код ретінде танымдық жадымызға орныққан.

Мифологиялық-фольклорлық таным тұрғысынан келсек, алты айшылық жол – географиялық қашықтықты ғана емес, кейіпкердің рухани қалыптасуын, ерлік және сынақ жолын білдіретін ұғым. Бұл – қарапайым пенденің күнделікті мекенінен тыс, ерекше бір кеңістікке бастайтын ұзақ сапардың өлшемі болмақ. Фольклор туындысындағы бас қаһарман ұзақ сапарға шыққанда тек қашықтықты ғана еңсермейді, түрлі сынақтардан өтіп, ысылады, рухани тұрғыда кемелденеді, даналық ілімді меңгереді, мақсатына жетеді. Яғни алты айшылық жол – адамның рухани жетілуіндегі саты немесе өткел.

Мифтік танымнан бастау алған «алты айшылық жол» қазақтың дәстүрлі танымында ұзақ қашықтықтың, салмақты, ауыр сынақтың және қаһармандық сапардың мифопоэтикалық символы болып табылады. Бұл сөзімізге мысалды фольклорлық мұра санатындағы Едіге батыр туралы аңыздан, «Кер құла атты Кендебай» ертегісінен және «Шора батыр» жырынан келтіруге болады.

Едіге батыр туралы тарихи аңызда екі жігіт қыранның балапанын іздеп шығады. Алты айшылық жол жүріп, қыранның балапанын алып келеді [4, 254]. Қыран құс – түркі дүниетанымында еркіндіктің тектіліктің нышаны. Алты айшылық жол жүріп оның балапанын әкелу – киелі құсты табу жолындағы сынақ.

«Шора батыр» жырында бір перзентке зар болып, әулиеден әулиеге түнеген Нәрік пен әйелінің сапарының ұзақтығы мен қиындығы «алты айшылық жол жүріп, ап шыққан малын

тауысты» [5, 245], – деп суреттеледі. Бұл алты айшылық жол мифологиялық таныммен астасқан. Кейіпкерлер өз мекендерінен алыстайды әрі мал-мүлкі, азығы таусылып, жол азабын тартып қиналады. Сөйтіп барып киелі кеңістікке өтеді. Оны алдымен Құлқаныс бәйбіше аңғарады. Осылайша әулиенің аянымен Шора батырдың дүниеге келетіні туралы хабар алады. Бұндағы алты айшылық жол – ұлы мақсатқа жетудегі рухани тазару және сол үшін ауыр сынақтан өту жолы. Әулиенің алты айшылық жолдан кейін ғана көрінуі уақыт пен кеңістіктің сакралды сипат алғанын танытады.

Қырғыздың «Манас» эпосының бір үзіндісі «Көкетай ханның ертегісінде» Мәнекер деген тұлпардың жүйріктігі де алты айшылық жол формуласымен айқындалады: «Алты айшылық жол басса // Айлық табына келетін». Ең жүйрік аттардың бәйгеге айдалатын жолы да осы формуламен «Әрі барса – алты айға // Бері келсе – алты айға» [6], – деп көрсетіледі. Бұл жерде алты айшылық жол эпикалық әсірелеу түрінде қолданылады. Сол алты айшылық жолды өте қысқа уақытта еңсеретін Мәнекер тұлпар қарапайым пенде мінер жай ат емес, батырдың сенімді серігі, киелі жануар, уақыт пен кеңістікті бағындыратын ғажайып күшке ие тұлпар. Алты айшылық жолды алты сағатта алу шарты «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде де айтылады.

Әрине, «алты айшылық жол» формуласы бұл аталған шығармалармен шектелмейтінін ескерте кетейік. Ол фольклордағы тұрақты формулалардың бірі.

Алтай туралы аңыз нұсқасының әуелді қалпы көлемді прозалық баян немесе дастан түрінде болуы да мүмкін. Уақыт өте келе ауызша баяндау дәстүрінде ұзын-сонар фабуласы ғана сақталып, «алты айшылық жол» формуласына сығымдалған аңыздық қалпының қатпарларына үңілсек, сөзімізге дәлел табуға болады. Кейіпкердің қарт емші нұсқаған бағытта ұзақ жол жүруі таудың киелі кеңістікте орналасқанын, онда өсетін шөптердің адам өмірі үшін таптырмайтын емдік қасиетін алға тартады. Яғни бұл сапар – кейіпкер үшін рухани сынақ жолы. Алтай тауына жету үшін еңсерілетін қашықтық – белгілі бір мақсатқа жету үшін кейіпкердің орындайтын шарты. Алтай тауының халық танымындағы киелілік, көнелік сипаты осылайша «алты айшылық жолмен» байланыстырылады.

«Алты айшылық жол» формуласын қаһарманды күнделікті тұрмыстық кеңістіктен киелі де тылсым екінші әлемге алып баратын, ұзақтығымен инстанциядан өткізетін мифопоэтикалық қашықтық өлшемі деп сараласақ, киелі шөпті іздеп тауға сапар шеккен жігіттің осы жолды еңсеріп, мақсатына жетуі, ол барған таудың Алтай атануы халықтық танымдағы таудың киелілігін, рухани тазару орны екендігін айшықтай түседі.

Алтай оронимінің этимологиясы.

Географиялық тұрғыдан алғанда Алтай – қазіргі Қазақстан, Қытай, Моңғолия және Ресей аумақтарының түйіскен жерінде орналасқан тау жүйесі. Алтай ежелгі заманнан бері түркі халықтарының этногенезі мен алғашқы мемлекеттік құрылымдарының қалыптасуында ерекше орын алған тарихи-географиялық кеңістік ретінде танылады. Сонымен қатар Алтай арқылы Ертіс аңғары, Жоңғария және Моңғол үстірті бағытындағы көші-қон және сауда жолдары өткен. Қытай тарихи деректерінде («Чжоу шу» (周書), «Суй шу» (隋), «Цзю Тан шу» (舊唐書), «Синь Тан шу» (新唐書) және кейінгі Цин дәуірінің еңбектерінде) тау жүйесі 阿尔泰山 (Ā'ěrtài Shān) атауымен кездеседі.

Араб және парсы тарихи-географиялық әдебиетінде Алтай *Altāy* атауымен белгілі. Рашид ад-Дин, Жувейни, Хамдаллах Казвини және басқа авторлар бұл өңірді найман, керей, қоңырат және басқа түркі-моңғол тайпаларының тарихи мекені ретінде сипаттайды. Қытай картографиясында 阿尔泰山 (*Ā'ěrtài Shān*) атауы қолданылса, араб және парсы карталарында *Altāy* атауы сақталған. XVI–XIX ғасырлардағы еуропалық карталарда *Altai Mountains*, *Altay*, *Altai* немесе *Montes Altai* атауларымен белгіленіп, оның Ертіс алабы мен Моңғол үстіртіне жалғасатын табиғи шекаралары нақты көрсетілген [7].

Қазіргі ғылыми талдаулардың көпшілігінде *Алтай* атауы көбіне көне түркілік «алтын/ал» және «таг/тау» сөздерімен байланыстырылады. Тілші ғалым Т.Жанұзақ

Ә.В.Севортянның этимологиялық деректеріне сүйеніп, бірінші сыңардағы *ал* тұлғасының көне түркі тілдерінде «қызыл», «қызғылт», «алтын түсті» мағыналарын білдіргенін [8; 142], екінші сыңардағы *тай* формасының *тағ/тау* сөзінің фонетикалық өзгерген нұсқасы болуы мүмкін екенін көрсетеді [9, 143]. Бұл жағдайда *Алтай* «алтын түсті тау» немесе «алтын тау» деген мағына береді.

Атаудың екінші компонентін *тағ > тай* өзгерісі арқылы түсіндіру түркі тілдеріндегі тарихи дыбыс алмасуларына негізделеді: сөз соңындағы ғ/г дыбысының әлсіреуі немесе жарты дауысты й-ге ауысуы бірқатар сөздерден байқалады. Алайда бұл талдауды қабылдау үшін Алтай тұлғасының тарихи жазба нұсқаларын және көршілес тілдердегі формаларын тұтас салыстыру қажет. Сондықтан «*ал + тай*» жіктелімі дәлелді ғылыми бағыт болғанымен, оны да біржола шешілген этимология деп емес, тарихи-фонетикалық уәжі бар басым болжам деп көрсету дұрыс.

В.В.Бартольдке телінетін пікірде көне жазба дәстүріндегі «Алтын йыш», «Алтын тағ», «Алтын тау» формаларына назар аударылады. Орхон жазбаларында йыш сөзі орманды тау, тау жотасы ұғымын берген. Осы деректер Алтайдың ертедегі атауы «Алтын тау» сипатында болған, кейін өзге тілдік ортада ықшамдалып Алтай тұлғасына түскен деген тұжырымға негіз болады [10, 10]. Бұл бағыт та атаудың семантикалық өзегін «алтын» ұғымынан іздейді.

Е.Қойшыбаев атаудағы *-тай/-тей* тұлғасын түркі орографиялық лексикасындағы «тау» мағынасымен сабақтастырады [11]. Ә.Нұрмағамбетов болса, Алтайды «биік тау» мағынасында түсіндіреді [12]. Бұл пікірлердің ортақ жағы – атаудың негізгі уәжін жер бедерімен байланыстыруы. Айырмашылығы: бірінші бағыт түс пен бағалы металл семантикасын, екінші бағыт таудың биіктігін негізгі белгі деп санайды.

Түсіндіру бағыты	Мағынасы	Ғылыми бағасы
Фольклорлық нұсқа	алты ай > Алтай; шалғай мекенге ұзақ сапар	Дыбыстық ұқсастыққа негізделген халықтық этимология; тарихи-фонетикалық дәлелі жоқ.
Түркілік этимология	ал/алтын + тағ/тау → «алтын түсті тау», «алтын тау»	Семантикалық және тарихи-фонетикалық уәжі бар; көне жазба формалармен салыстыруды қажет етеді.
Тарихи атау сабақтастығы	Алтын йыш / Алтын тағ / Алтын тау → Алтай	Жазба деректердегі тау атауларымен мағыналық сабақтастық көрсетеді.
Орографиялық түсіндіру	-тай/-тей ≈ тау; «биік тау»	Нысанның географиялық сипатына сүйенеді, бірақ бірінші компоненттің төркінін толық ашпайды.

Нәтижелер. Алтай атауына қатысты қорытынды талдау.

Алтай атауының ғылыми түсіндірмелерінің ішінен «алтын/ал + тағ/тау» үлгісі салыстырмалы түрде негіздірек көрінеді. Біріншіден, ол көне түркі тілдерінің лексикалық және фонетикалық мүмкіндіктеріне сүйенеді. Екіншіден, *Алтын йыш*, *Алтын тағ*, *Алтын тау* тәрізді тарихи формалармен семантикалық байланыс жасайды. Үшіншіден, тау атауының кең түркі-моңғолдық ареалда таралуын бір ғана қазақ тіліндегі «алты ай» тіркесі арқылы түсіндіруге келмейді. Сол себепті аңыздық нұсқаны тарихи этимологиядан ажыратып, оның фольклорлық-көркемдік құндылығын дербес бағалау қажет.

Ертіс туралы аңыздардың мазмұндық сипаты

«Бабалар сөзінде» Ертіске қатысты екі нұсқа берілген. Бірінші мәтіннің мифтік-әпсаналық сипаты басым. Алтай қарттың тау шатқалындағы тамшы судан туған мұздай ұлы сағат сайын өсіп, алып күшке ие болады. Ол тау аңғарларын бұзып, жартастарды тесіп ағады. Осы әрекетіне байланысты кейіпкер Жертесер – Ертіс аталады. Кейін Алтайдан босап шыққан өзен кең далаға жетіп, Обьпен қосылады [1, 105].

Бұл мәтінде өзен адам бейнесінде кейіптелген: Алтай – әке, Ертіс – еркіндікке ұмтылған ұл, Обь – оны күткен сұлу. Аңыз нақты гидрографиялық шындықты көркем модельге айналдырады. Ертістің Алтайдан басталып, тау шатқалдарын жарып өтуі, жазыққа шыққаннан кейін Обь өзеніне қосылуы сюжеттік оқиға түрінде бейнеленеді. «Жертесер» түсіндірмесі атаудың дыбыстық құрамын жер + тес етістігімен жақындастырады. Бұл да ғылыми этимологиядан гөрі өзеннің арна жасаушы күшін сипаттайтын халықтық уәж.

Екінші нұсқада жаугершілік кезінде өзен жағасына келген қалмақ қолбасшысы әскеріне «Ертіс», яғни «аялда» деп бұйрық береді; содан өзен осылай аталған делінеді [1, 106]. Бұл мәтінде кірме тілдегі бұйрық сөз атаудың негізі ретінде ұсынылады. Алайда сөздің қай тілдік тұлғадан шыққаны және тарихи қолданысы көрсетілмейді. Сондықтан нұсқа тарихи-лингвистикалық дәлел емес, қазақ-қалмақ қарым-қатынасының халық жадындағы көрінісі ретінде бағалануы керек.

Ертіс гидронимінің этимологиялық болжамдары

Ертіс – Еуразиядағы өте көне гидронимдердің бірі. Мұндай атаулар бірнеше тілдік дәуірден өтіп, әр халықтың дыбыстауына бейімделуі мүмкін. Сондықтан оның құрамын қазіргі қазақ тіліндегі тұлғалармен тікелей байланыстыру әрдайым сенімді нәтиже бермейді. Б.Бияров бұрынғы зерттеулердегі онға жуық нұсқаны жинақтап, гидронимнің құрылымын фонетикалық және семантикалық жағынан салыстырады [13, 96].

Махмұд Қашқари сөздігінде «Ертішті» тұлғасы «бәсекелесіп өтісті» мағынасындағы етістікпен сабақтастырылады [14, 273]. Бұл пікір өзеннен өту әрекетін атаудың негізіне шығарады. Ертістің кең, ағыны қатты өзен болуы және көне жорық жолдарында одан өту үлкен кедергі туғызуы осындай семантиканы уәждейді. Дегенмен өзен атауының етістік тұлғасынан жасалғанын дәлелдейтін аралық тарихи пішіндер жеткіліксіз болғандықтан, зерттеушілер бұл түсіндіруді халықтық этимологияға жақын деп бағалайды.

П.П.Семенов-Тянь-Шанский атауды *ir* – «жер» және *тыш/тіс* – «қазу» топоформанттарымен байланыстырған [15, 355]; В.В.Бартольд Гардизиге сүйеніп, *артуш/эртюш* тұлғасын «адам, төмен түс» мағынасында түсіндіреді [16, 96]; А.П.Дульзон кет тіліндегі

«өзен» мағынасын беретін *ir* және *ses* компоненттерінің қосындысын ұсынады [17, 12]. Бұл нұсқалар гидронимнің бір тіл аясында емес, түркі және көне Сібір тілдерінің байланысы жағдайында қалыптасуы мүмкін екенін көрсетеді.

Э.М.Мурзаев *ир/иір* тұлғасын қазақ тіліндегі *иірім*, түрік тіліндегі *irmak* және өзбек тіліндегі *ирмоқ* сөздерімен салыстырып, екінші компонентті кет тіліндегі *ses/šes* – «өзен» сөзімен байланыстырады [18, 288]. А.Әбдірахманов та *ир/ер* – «иір» және *сес/иеш/мес/тыш* – «өзен, су» компоненттерінен «иір өзен» мағынасын шығарады [19, 93]. Бұл бағыттың артықшылығы – өзен арнасының иірімді сипатын гидронимнің семантикалық уәжі ретінде көрсетуі. Алайда әртүрлі тілдердің бөлшектерін бір атау құрамында біріктіру үшін тарихи тілдік байланыс пен көне формаларды қосымша дәлелдеу қажет.

Т.Жанұзақ *jer* – «жер» және *іс/тіс* – «өзен» компоненттері арқылы Ертісті «жер суы», «жерден шыққан өзен» мағынасында түсіндіреді [8, 96]. Б. Бияров атауды *ер + іт + іс* түрінде үш көне түбірге ажыратады: *ер* – «көлденең», *іт* – «өтетін, ағатын», *іс* – «су, өзен». Осыдан «құрлықты көлденең кесіп ағатын өзен» деген мағына шығарады [13, 97]. Автор бұл пайымын Ертістің кең аумақты кесіп ағуы және көне жолдарда одан өту қиындығымен байланыстырады.

Р.Рамстедттің «қатал, ашулы, тасқынды өзен» түсіндірмесі топонимнің ағыс сипатына сай келеді [20, 39].

Ертіс атауына қатысты талдауларды салыстыра қарап көрейік:

Автор/бағыт	Ұсынылған құрылым	Мағынасы және бағасы
М. Қашқари	ертiш- / «өтiсу» етiстiгi	Өзеннен өту әрекетiмен уәжделедi; тарихи аралық формалар жеткiлiксiз.
П.П. Семенов	iг «жер» + тыш/tic «қазу»	«Жер қазушы» сипаты; компоненттердiң мағынасы қосымша дәлелдi қажет етедi.
А.П. Дульзон	кет. iг + ses «өзен + өзен»	Түркi атауындағы көне топоформантты кет тiлiне тән субстратпен байланыстыру; көне кет тiлi мен көне түркi тiлдерi арасындағы тарихи байланыс пен фонетикалық ауысу дәлелденуi тиiс.
Ә.М. Мурзаев, А. Әбдiрахманов	ир/iip + ses/шеш/тыш «өзен»	«Иip өзен»; географиялық сипаты сәйкес, бiрақ аралас тiлдiк құрам дәлелдеудi қажет етедi.
Т. Жанұзақ	jer «жер» + ic/tic «өзен»	«Жер суы», «жерден шыққан өзен»; көне гидронимдiк формантқа сүйенедi.
Б. Бияров	ер «көлденең» + iт «ағатын» + ic «су»	«Көлденең ағатын өзен»; семантикалық уәжi бар авторлық реконструкция.
Фольклорлық нұсқа	жер + тес → Жертесер–Ертiс	Өзеннiң шатқалды бұзып ағуын бейнелейтiн халықтық этимология.

Ертiс атауына қатысты қорытынды талдау

Ертiс гидронимiнiң этимологиясы жөнiндегi пiкiрлердi үш топқа бөлуге болады. Бiрiншi топ атауды түркi тiлдерiндегi өту, ағу, иiру әрекеттерiмен байланыстырады. Екiншi топ гидроним құрамынан «су, өзен» мағынасындағы көне форманттарды iздейдi. Үшiншi топ түркi және кет тiлдiк компоненттердiң тоғысуын ұсынады. Барлық бағыт өзеннiң нақты қасиеттерiне – қатты ағысқа, иiрiмге, құрлықты кесiп өтуге және шатқалды бұзуға сүйенедi. Бiрақ көне жазба нұсқалар мен жүйелi фонетикалық сәйкестiктер толық анықталмағандықтан, олардың бiреуiн түпкiлiктi этимология деп тануға ерте.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, атауды өзеннiң «өту/кесiп өту» сипаты немесе «иip өзен» мағынасымен байланыстыратын түркiлiк нұсқалар семантикалық жағынан түсiнiктi. Ал кет тiлдiк ses/šes компонентiне негiзделген пайымдар Ертiс алабындағы көне тiлдiк субстрат ықтималдығын көрсетедi. Ғылыми сақтық қағидасы бойынша мәтiнде «осылай шыққан» деген кесiмдi тұжырым орнына «байланыстырылады», «болжанады», «ықтимал» тәрiздi формаларды қолдану орынды.

Алтай мен Ертiс атауларының фольклорлық бiрлiгi

Алтай және Ертiс туралы аңыздар бiртұтас кеңiстiк моделiн жасайды. Алтай – байлықты сақтаушы қарт, Ертiс – оның қойнауынан туған, еркiндiкке ұмтылған ұл. Географиялық тұрғыдан Ертiстiң бастау аймағы Алтай тау жүйесiмен байланысты болса, фольклор осы табиғи байланысты туыстық қатынасқа айналдырады. Тау тұрақтылық пен қорды, өзен қозғалыс пен өмiр таратушы күштi бiлдiредi. Алтай тауының қарт әке тұлғасында еркiндiкке ұмтылған ұрпағы Ертiске алаңдауының өзегiнде тамырдан ажырамай тiршiлiктi жалғау ұғымы жатыр. Биiк тау мен асау өзеннiң саналы тiршiлiк иелерi ретiнде кейiптелуi мифтiк-фольклорлық дәстүрдiң заңдылығы деуге болады. Жаратылыстың бастауында су (әлем мұхиты) тұрса, сол судын көтерiлiп шығатын төбе – тау жер мен аспан арасын жалғастыратын тылсым нысан, киелi орын ретiнде танылады. Тау мен су биiктiк пен тереңдiктiң, ұлылық пен тазалықтың тұрақты символына айналғаны белгiлi. Көне Қытай мифологиясы жинақталған «Таулар мен теңiздер» атты жазбада бұл екi табиғат нысаны тылсым киесiмен суреттеледi. Мысыр мифтiк баяндарында Нун атты кәрi мұхиттан бiр төбе көтерiлiп шығады. Қазақ аңыздарындағы Алтай мен Ертiстiң бiрлiгi осы көне жалпы адамзатқа ортақ танымның бiр жаңғырығы. Биiк тау мен арынды асау өзеннiң байланысын әкесi мен баласы ретiнде сипаттау екi нысанның бiр тамырын танытудың тәсiлi.

Аңыз нұсқалары әр түрлі баяндарды алға тартады. Солардың бірінде Алтай атауын «алты айлық жолмен», Ертісті «жер тесумен» түсіндіру ғылыми этимологияға сәйкес келмеуі мүмкін. Соған қарамастан бұл баяндар нысандардың халық үшін маңызды белгілерін дәл көрсетеді. Яғни Алтай – адам өміріне нәр берер шипалы шөп өсетін алыстағы асқар тау, Ертіс – ағыны қатты, асау, қуатты әрі бөгет бұзар өзен. Демек, фольклорлық этимология сөздің тарихи түбірін емес, нысанның мәдени семантикасын сақтайды.

Қорытынды. Алтай мен Ертіс – шығу төркіні бірнеше ғылыми болжамға негіз болған көне географиялық атаулар. Алтайға қатысты «алты ай» нұсқасы халықтың этимология болып табылады; ал «ал/алтын + тағ/тау» және «Алтын йыш – Алтын тағ – Алтын тау» сабақтастығына негізделген түсіндірулер тарихи-лингвистикалық жағынан салмақтырақ. Дегенмен атаудың түркі және моңғол тілдеріндегі формаларын, ең ерте жазба фиксацияларын салыстырмай, мәселені толық шешілді деп айтуға болмайды.

Ертіс атауына қатысты пікірлердің көптігі гидронимнің аса көнелігін танытады. Оны «өту», «иірім», «жер суы», «көлденең ағатын су» немесе кет тіліндегі «өзен» компоненттері арқылы түсіндірудің әрқайсысында белгілі бір семантикалық негіз бар. Бірақ аралас тілдік құрамды немесе үш түбірлі реконструкцияны қабылдау үшін тұрақты фонетикалық сәйкестік пен тарихи жазба дәлел қажет. Сондықтан Ертіс этимологиясы ғылыми әдебиетте әлі де пікірталасты мәселе ретінде қалауда.

Алтай мен Ертіс біртұтас мифопоэтикалық жүйені құрайтынын аңыз баяндарынан көреміз. Тау – биіктік пен тұрақтылықтың, киелі орталықтың нышаны болса, су – тіршіліктің, қозғалыстың және өтпелі уақыттың нышаны. Ертістің Алтайдан бастау алу баяны тіршіліктің қаситті нүктеден таралатынына мезгейді. Яғни Алтай – өмірлік қуатты сақтаушы кеңістік болса, Ертіс – сол қуатты таратушы арна.

Топонимдік аңыз бен ғылыми этимологияны бір-біріне қарсы қоймай, олардың топонымды танудағы қызметін ажыратып зерттеу нәтижелі. Ғылыми этимология атаудың бастапқы тілдік тұлғасын, семантикалық негізін және тарихи қалыптасу жолын ғылыми деректерге сүйене отырып қалпына келтіруге ұмтылса, аңыз халықтың жер мен суға қатысты тарихи жадын, бейнелі ойлауын және кеңістікті игеру тәжірибесін жеткізеді. Осы тұрғыдан алғанда, топонимдік аңыздың негізгі қызметі атаудың нақты этимологиясын дәлелдеу емес, белгілі бір географиялық нысанның халық санасында қалай қабылданғанын және оның қандай мәдени мәнге ие болғанын таныту болып табылады.

Аңыздық түсіндірулерде тарихи шындық пен көркемдік қиял, мифтік түсінік пен халықтық пайым өзара астасып келеді. Сондықтан аңыз мәтініндегі әрбір деректі тарихи факт ретінде қабылдау дұрыс емес. Дегенмен олардың мазмұнында белгілі бір жерге байланысты оқиғалар, тарихи тұлғалар, халықтың көші-қоны, табиғи ерекшеліктер және әлеуметтік жағдайлар туралы мәдени-тарихи ақпарат сақталуы мүмкін. Бұл ерекшелік топонимдік аңыздарды халықтың тарихи жадын зерттеудің маңызды дереккөздерінің біріне айналдырады. Сонымен қатар ғылыми этимология мен фольклорлық этимологияны салыстыра зерттеу атаудың қалыптасуындағы тілдік және экстралингвистикалық факторларды айқындауға мүмкіндік береді. Бір атауға қатысты ғылыми және аңыздық нұсқалардың қатар өмір сүруі халықтың белгілі бір топонимді қабылдау ерекшелігін көрсетеді. Аңыздың өміршеңдігі оның тарихи дәлдігімен ғана емес, халықтың дүниетанымы мен мәдени санасына сәйкестігімен де байланысты. Демек, топонимдік аңыз бен ғылыми этимологияны сабақтастыра қарастыру жер-су атауларының табиғатын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Бірі атаудың тілдік және тарихи негізін анықтауға бағытталса, екіншісі сол атаудың халық жадындағы көркемдік, мәдени және танымдық мазмұнын айқындайды. Екі бағытты өзара толықтырушы зерттеу әдісі ретінде қарастыру қазақ топонимдерінің қалыптасу тарихын, семантикасын және ұлттық-мәдени мәнін тереңірек түсінуге жол ашады.

Әдебиеттер

1. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 80: Топонимдік аңыздар. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.
2. Koshimova B. A., Nurdauletova B.I., Kenbayeva A.Z., Abisheva Sh.S., Otarova A.N. (2026). Ancient “Toponyms as Historical Witness: Linguistic Reconstruction of Turkic Place Names in Eastern Chronicles”. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 16, No. 7. – P. 2260-2267. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpsls.1607.09>; <https://www.scopus.com/pages/publications/105044169024?origin=resultslist>
3. Бекеева Н., Нұрдаулетова Б., Аймұхамбет Ж. Шығыс Түркістан аймағы географиялық атауларының батыстық зерттеу корпусындағы түркілік дереккөздік репрезентациясы мен ғылыми интерпретациясы // «Қазақстан шығыстануы». – № 4, том 16. – 2025. – Б. 209-217. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.209>
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 85: Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 416 б.
5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 45: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2007. – 464 б.
6. Көкетай ханның ертегісі. <https://bilim-all.kz/olen/10102-koketai-hannyn-ertegisi>. (Қаралған уақыты: 20.07.2026).
7. Нұрдаулетова Б.И., Низаматдинова Ж.С. Алиаскаров Д.Т., Лайсхан Ш.У., Исаков Е., Жоя Қ. Тарихи карталардағы түркі топонимдері (карталар каталогы). – Алматы: TURAN, 2025. – 80 б.
8. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 532 б.
9. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. 768 с.
10. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Издательство восточной литературы, 1963.
11. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. 256 б.
12. Нұрмағамбетов Ә. Жер-судың аты – тарихтың хаты. – Алматы: Ғылым, 1994. 245 б.
13. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Ғылым және мәдениет республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. 431 б.
14. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық. – Алматы: ХАНТ, 1997.
15. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 18: Киргизский край / под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского; под общ. руководством П.П. Семенова-Тян-Шанского и В.И. Ламанского; сост. А.Н. Седельников, Л.П. Осипова, А.Н. Букейханов и др. Санкт-Петербург: А.Ф. Девриен, 1903. – 478 с.
16. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения. Т. II, ч. 1. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. С. 21–106.
17. Дульзон А.П. Этнический состав древнего населения Западной Сибири по данным топонимики. – М.: Наука, 1960. 328 с.
18. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984. 653 с.
19. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. 204 б.
20. Ramstedt G.J. Etymologie des Namens Oirat // Сборник в честь семидесятилетия Г.Н. Потанина. – Санкт-Петербург, 1909. С. 35–47.

Ж. А. АЙМУХАМБЕТ

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Б. И. НУРДАУЛЕТОВА

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Н. Ж. БЕКЕЕВА

Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

ОРОНИМ АЛТАЙ И ГИДРОНИМ ИРТЫШ: ФОЛЬКЛОРНЫЕ ВЕРСИИ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье комплексно рассматриваются основы происхождения оронима Алтай и гидронима Иртыш, занимающих важное место в топонимическом пространстве Восточного Казахстана. Цель исследования — сопоставить сформировавшиеся в народном сознании представления, связанные с данными географическими названиями, с научными этимологическими концепциями, а также определить их исторические, языковые, географические и фольклорные особенности.

Материалом исследования послужили топонимические легенды об Алтае и Иртыше, вошедшие в 80-й том стотомного издания «Бабалар сөзі» («Слово предков»), а также научные мнения известных учёных-ономастов. Сопоставляются и анализируются народная версия о происхождении названия Алтай от словосочетания «алты ай» («шесть месяцев») и научные гипотезы, объясняющие его посредством компонентов «ал», «алтын», «тағ», «тау». Систематизированы этимологические точки зрения на происхождение гидронима Иртыш, основанные на значениях «переходить», «водоворот», «земная вода», «река, прорезающая землю», «вода, текущая поперёк». Рассмотрены их фонетические, лексико-семантические и географические мотивировки, выявлены аргументированные и дискуссионные аспекты.

В результате исследования установлено, что топонимические легенды не столько раскрывают точное языковое происхождение названия, сколько сохраняют народные представления о природном пространстве, историческую память и образное мировосприятие. Сделан вывод о необходимости при изучении географических названий рассматривать фольклорные тексты во взаимосвязи с древними письменными источниками и сравнительно-языковыми материалами.

Ключевые слова: топоним, ороним, гидроним, Алтай, Иртыш, топонимическая легенда, этимология, историческая память.

J.A. AIMUKHAMBET

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

B.I. NURDAULETOVA

Caspian University of Technology and Engineering named after S. Yesenova, Aktau, Kazakhstan

N. J. BEKEEVA

KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

THE ORONYM ALTAI AND THE HYDRONYM IRTYSH: FOLKLORE VERSIONS AND ETYMOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. The article examines the origins of the oronym Altai and the hydronym Irtysh, which occupy an important place in the toponymic landscape of East Kazakhstan. The study aims to compare popular interpretations of these geographical names with scholarly etymological theories and to identify their historical, linguistic, geographical, and folkloric features.

The research is based on toponymic legends about the Altai and the Irtysh included in Volume 80 of the one-hundred-volume collection *Babalar Sözi* (*The Words of the Ancestors*), as well as the works of prominent onomasticians. The folk interpretation deriving Altai from *alty ai* ("six months")

is compared with scholarly hypotheses linking the name to the components *al*, *altyn*, *tağ*, and *tau*. Interpretations of the hydronym Irtysh based on the meanings “to cross,” “whirlpool,” “water of the land,” “a river cutting through the earth,” and “water flowing crosswise” are systematised and evaluated.

The findings show that toponymic legends preserve popular perceptions of natural space, historical memory, and an imaginative worldview rather than reveal the exact linguistic origins of place names. The study emphasises the need to examine folklore alongside ancient written sources and comparative linguistic evidence.

Keywords: toponym, oronym, hydronym, Altai, Irtysh, toponymic legend, etymology, historical memory.

References

1. Babalar sözi: Jüz tomдық. T. 80: Toponimdik aңызdar. – Astana: Foliant, 2011. – 416 b.
2. Koshimova B. A., Nurdauletova B.I., Kenbayeva A.Z., Abisheva Sh.S., Otarova A.N. (2026). Ancient “Toponyms as Historical Witness: Linguistic Reconstruction of Turkic Place Names in Eastern Chronicles”. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 16, No. 7. – P. 2260-2267. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1607.09>; <https://www.scopus.com/pages/publications/105044169024?origin=resultslist>
3. Bekeeva N., Nürdauletova B., Aimūhambet J. Şyğys Türkıstan aimağy geografialyq ataularynyñ batystyq zertteu korpusyndağy türkılık derekközdik reprezentasiy men ğylymi interpretasiy // «Qazaqstan şyğystanuy». – № 4, tom 16. – 2025. – B. 209-217. DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.4.209>
4. Babalar sözi: Jüztomдық. T. 85: Tarihi aңызdar. – Astana: Foliant, 2012. – 416 b.
5. Babalar sözi: Jüz tomдық. T. 45: Batyrlar jyry. – Astana: Foliant, 2007. – 464 b.
6. Köketai hannyñ ertegisi. <https://bilim-all.kz/olen/10102-koketai-hannyn-ertegisi>. (Qaralğan uaqyty: 20.07.2026).
7. Nürdauletova B.İ., Nizamatdinova J.S. Aliaskarov D.T., Laishan Ş.U., İsakov E., Joia Q. Tarihi kartalardağy türkı toponimderi (kartalar katalogy). – Almaty: TURAN, 2025. – 80 b.
8. Janūzaq T. Qazaq onomastikasy. Ataular syry. 3. – Almaty: Daik-Pres, 2007. 532 b.
9. Sevortän E.V. Etimologicheskı slovär türkiskih iazykov: obşetürkские i mejtürkские osnovy na glasnye. – M.: Nauka, 1974. 768 s.
10. Bartöld V.V. Sochinenia. T. II, ch. 1: Obşie raboty po istorii Srednei Azii. Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoi Evropy. – M.: İzdatelstvo vostochnoi literatury, 1963.
11. Qoişybaev E. Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıgı. – Almaty: Mektep, 1985. 256 b.
12. Nürmağambetov Ä. Jer-sudyñ aty – tarihtyñ haty. – Almaty: Ğylym, 1994. 245 b.
13. Biarov B. Qazaq toponimderiniñ tiptik ülgileri. – Astana: Ş. Şaiahmetov atyndağy Tilderdi damytudyñ respublikalyq üilestru-ädıstemelik ortalyğy, 2013. 431 b.
14. Qaşqari M. Türk tılıñ sözdıgı (Diuanı lūğat-it-türk): 3 tomдық. – Almaty: HANT, 1997.
15. Rosia. Polnoe geograficheskoe opisanie našego Otechestva. T. 18: Kirgizski krai / pod red. V.P. Semenova-Tän-Şanskogo; pod obş. rukovodstvom P.P. Semenova-Tän-Şanskogo i V.İ. Lamanskogo; sost. A.N. Sedelnikov, L.P. Osipova, A.N. Bukeihanov i dr. Sankt-Peterburg: A.F. Devrien, 1903. – 478 s.
16. Bartöld V.V. Ocherk istorii Semirechä // Sochinenia. T. II, ch. 1. – M.: İzdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. S. 21–106.
17. Dülzon A.P. Etnicheski sostav drevnego naselenia Zapadnoi Sibiri po dannym toponimiki. – M.: Nauka, 1960. 328 s.
18. Murzaev E.M. Slovär narodnyh geograficheskikh terminov. Moskva: Mysl, 1984. 653 s.
19. Äbdırahmanov A. Toponimika jäne etimologia. – Almaty: Ğylym, 1975. 204 b.
20. Ramstedt G.J. Etymologie des Namens Oirat // Sbornik v chest semidesätiletia G.N. Potanina. – Sankt-Peterburg, 1909. – S. 35–47.

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскебекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Әскебекқызы – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Aimukhambet Zhanat Askebekkyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Нұрдаулетова Бибайша Ильясовна – филология ғылымдарының докторы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар мен инженерлік университетінің туризм және тілдер факультетінің қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Нұрдаулетова Бибайша Ильясовна – доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы, факультета туризма и языков Каспийского университета технологий и инженерии имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан.

Nurdauletova Bibaisha Ilyasovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Kazakh Literature, Faculty of Tourism and Languages, Sh.Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Бекеева Нұрайша Жүсіпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, КИМЭП Университетінің ассистент-профессоры, Алматы, Қазақстан.

Бекеева Нұрайша Жусуповна – кандидат филологических наук, ассистент-профессор Университета КИМЭП, Алматы, Казахстан.

Bekeyeva Nuraisha Zhusupovna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of KIMEP University, Almaty, Kazakhstan.